

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Султанова А.А.

**ТОПОНИМДЕР УЛУТТУК АҢ-СЕЗИМДИН КОГНИТИВДИК НЕГИЗИ
КАТАРЫНДА**

Султанова А.А.

**ТОПОНИМЫ КАК КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКОВОГО
СОЗНАНИЯ**

A.A. Sultanova

**TOPONYMS (PLACE-NAME) BASIS COGNITION WORLDVIEW STUDY OF THE
KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 413-11-411

Бул макалада автор топонимдердин лингвоконцептуалдык негиздеги илимий онтологиялык мазмунун ар тараптуу терең изилдөө менен биргеликте, улуттук аң-сезимдин элдин тили менен эриш-аркак өнүгө тургандыгына токтолгон. Бир эле мезгилде топонимдер аркылуу тилди алып жүрүүчү элдин дүйнө кабылдоосу айкын чагылдырылып, ар бир чөлкөмдүн лингвистикалык сүрөтү улуттук аң-сезимдин калытануусуна өбөлгө боло тургандыгы теориялык жактан терең талдоого алынган.

Негизги сөздөр: *этимон, топоним, ороним, когнитивдик лингвистика, концепт, этномаданият, лингвоконцептуалдык кабылдоо, концептосфера, когнитив, фрейм, жаратуучу грамматика, психолингвистика, дүйнө туюму, эске тутуу, планетардык форма, изафет.*

В этой статье автором анализирована научно-антологическая значимость собственных имен географических объектов и комплексно исследовано когнитивное содержание топонимов как основы миропонимания носителя. В то же время, на конкретных примерах показаны взаимосвязь исторического развития национального языкового сознания с формированием лингвистической картины определенной территории, т. е. топонимическим ареалом.

Ключевые слова: *этимон, топоним, ороним, когнитивная лингвистика, концепт, этнокультура, лингвоконцептуальное восприятие, концептосфера, когнитив, фрейм, поражающая грамматика, психолингвистика, мировоззрение, этническая память, планетарная форма, изафет.*

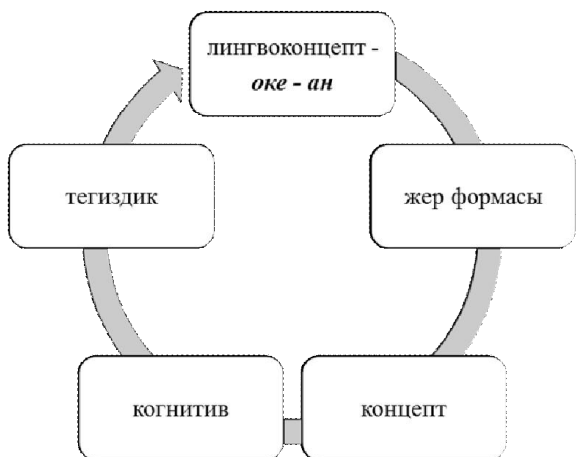
In this article, the author argues that cognitive linguistics is the theoretical basis of expression of anthropological problems.

It shows a close relationship world-acceptance of human, cognition, worldview, stored in memory, as well as the inheritance in other mental side of cognitive linguistics language with anthropology.

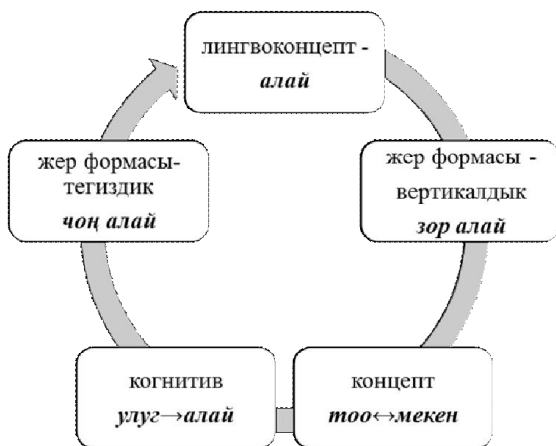
Key words: *toponym, etymon, cognitive linguistics, concept, ethnic culture, linguistically culture aspect, psycholinguistics, perception of the world, stored in the memory.*

Албетте, илимий доктринанын схолостикалык ой жорумдан айырмасы, эн алгач, айныксыз чындык аргументине жана объективдүү тарыхый фактыга таянгандыгында турат. Ошондуктан жазуу жүзүндө жалпы эле согдиана (маргиана) маданий очогу катарында бактрия маданияты менен тен жашаган чөлкөмдүн аталышы катарында Ашот барельефинде (таш бетине чегилген) жазууларда азыркы *Чон-Алай-Памир* тоо кыркаларына перс падышасы Кирдин жүрүш жасагандыгы жана жергиликтүү уруулар менен болгон кагылышууда курман болгондугу айтылган (120). Алгачкы ирет улуу тоолордун курчоосундагы көчмөндөр мамлекети бар экендиги эскерилген. Ошондуктан батыш картографтарынын эрежесине ылайык ар бир кургак жер тилкесине маданий өнүгүүнүн жогорку тепкичинде турган цивилизациянын чордонунда жашаган эл өкүлдөрүнүн кайсыл бир белгисиз, дагы бир жолу баса белгилегибиз келет, “*белгисиз*” жер тилкесине келүүсү гана ачылыш катарында эсептелинген (120). Мындай принцип эн алды менен элдин менталдуулугунун негизи болуп келген топонимдердин когнитивдик ордун четке какмакчы. Себеби ар бир чөлкөм кургак жер катарында дүйнөлүк картографиялык системадан орун алуудан мурда жергиликтүү элдин дүйнө кабылдоосун топонимдер аркылуу чагылдырган лингвоконцептуалдык тутум катарында көп кылымдык палеографиялык негиз болуп эсептелинет.

Гомердин лингвоконцептуалдык кабылдоосунда “*океан жерди курчап турган чон дарыя*” катарында байыркы поэманын ыр саптарынан орун алат (Гомер. Одиссея. В.А.Жуковскийдин котормосу, 501-515 беттер). Анткени *географиялык объект* өз аталышына ээ болордон мурдараак тилди алып жүрүүчүлөрдүн когнитивдик сферасында аныкталган тил бирдигине айланат.

Ал эми биздин изилдөөбүздө концептуалдык негиз катарында алынган “вертикалдык денгээл ↔ тоо” фреймдик сферасын чагылдырган “тоо ↔ мекен ↔ тоо” лингвоконцепти аркылуу берилмекчи. Мындай көз багымдан алып караганда ар бир концепт тилдик менталдуулуктун алкагында жаралуу менен топонимдик системада гана жашоосун улантуу менен биргеликте өз эволюциясына ээ боло алат. Анткени концепт объективдүү түзүлүш катарында тилди алып жүрүүчүнүн өзүнөн көз каранды эместиги (Ч.Филлмор, 207; Чейф, 214) жана жаратуучу грамматиканын пайдубалы катары карала тургандыгы дагы бир жолу ачыкталмакчы (Н.Хомский, 211). Бир эле учурда алгачкы ойчулдардын топонимдик ой жүгүртүүсү кийинки географиялык лингвистиканы кагаз бетине түшүрүүчүлөрдүн концептуалдык теориясынан түп тамырынан айырмаланат. Анткени биз жогоруда биз келтирген гомердин когнитивдик тутуму жер шарынын шар формасында экендигин аныктоого чейинки концептуалдык принципке негизделип, “оке-ан” лингвоконцепти менен чагылдырган. Кыргыз тилинин концептуалдык өзгөчөлүгүн кылымдар агымында өз боюна синирген Чон-Алай топонимдик системасы “горизонталдык тегиздик” концептине салыштырмалуу “вертикалдык бийиктик” когнитивдик сферасынын негизинде түзүлгөн топонимдик катарды айкын чагылдыра алат.

Бизге белгилүү болгондой, жер шарынын алгачкы континенталдык негизи Геродот тарабынан кургак тегиздик катарында кабылданып, “Азия ← Европа → Ливия” үчилтигинде Европа Ливия жана Азиянын ортосундагы аралык катарында берилген (120). Бирок Жер шарынын илимий картинасы менен лингвистикалык картинасы тилди алып жүрүүчүн менталдуулугу менен байланышта карала турган концептуалдык негиз экендигин, жана дагы лингвистикалык картина менен илимий картина дал келе бербей турган концептуалдык парадигма экендигинде шек жок. Анткени азыркы биздин жер шары боюнча илимий кабылдообузда “жер шары” изафеттик катышы лингвистикалык форманын когнитивдик негиздеги жер (мекен) жана шар (чатыраш – квадрат эмес) геометриялык когнитивдик номинативдеринин жалпы эле түрк тилдериндеги изафеттин үчүнү тибин чагылдырган тилдик бирдиги болуп саналмакчы. Ошондуктан жалпы эле лингвистикадагы концептуалдык негиздин калыптануусу адам баласынын когнитивдик ой-туюму жана дүйнө кабылдоосу менен эриш аркак өнүгүүдө болгон деп бүтүм чыгарууга болот. Анткени жер шарын планетардык формасын илимий доктрина жана мейкиндикти төрт компоненттүү концепт катарында (чыгыш → батыш = түштүк ↔ түндүк) кабылдоо кыргыз оронимиясынын “терскей ↔ күнгөй” атрибутивдик компенттик түзүлүшүнүн концептуалдык негизи экендигин айта кетүү ашыктык кылбайт. Бирок байыркы кылымдарда жердин (жер шарынын эмес) илимий жана лингвистикалык картинасын атлас катарында белгилөө биздин доорго чейинки IV кылымдарда алгач ирет Аристотель тарабынан эки компоненттүү илимий концепт менен далилденет:

1. Жердин көлөкөсү ай тутулганда тегерек так болот;
2. Биз түндүктөн түштүкө карай жылганыбызда бир жылдыз асмандан жоголсо, экинчиси пайда болот. Демек, жер бети тегиз эмес (120,43. М., 1969).

Жогоруда аталган окумуштуунун жердин горизонталдык мейкиндиги жана вертикалдык (конус – тоо) парадигмасынын негизделиши биздин доорго чейинки VI-V кылымдарда Пифагор, жолун уланткан Филолай тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөн жердин лингвистикалык картинасынан башталат (120,43. М.,1969).

Ал эми кыргыз географиялык лингвистикасындагы байыркы лингвоконцептуалдык бирдик катарында араб окумуштууларынын атласынан белгилүү болгон Алай тоо кыркаларынын ороним катарында Йулдуз деп аталышы белгилүү тарыхчылар В.Бартольд () жана А.Н.Бернштам (37) тарабынан да белгиленген. Анткени кыргыз лингвоконцептуалдык алкагында мейкиндиктеги ориент-бирдик катарында туруктуу константанын космикалык алкагынын лингвистикалык концепт катарында жылдыз (йулдуз) космоними берилиши кыр-

гыз оронимиясындагы Чон-Алай тоо кыркаларынын ядролук ордун көрсөтөт.

Литература:

1. Абдыкаимова О.С Когнитивная Теория метафоры// Наука, Новые Технологии и инновации Кыргызстана №6, 2016
2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 608 с.
3. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I. Б., 1997. 560 с.
4. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов: Антология концептов, Волгоград, 2005.
5. Попова З.Д., И.А Стеркин. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку: Антология концептов. 2005, Волгоград.
6. И.П. Магидович. История географических открытий. М., 1969. 285 б.
7. Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.
